Hadis ve Siyer Araştırmaları
Hadith and Sīra Studies
Cilt/Volume: XII | Sayı/Number: 1 | Yıl/Year 2026
hadisvesiyer.info | © Meridyen Derneği

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi

İsmail Kurt

İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2025, 299 sayfa.

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehadeti ile başlayan ve birbiri ardınca cereyan eden olaylar, birtakım fırkaların bazı gerekçelerle hadis uydurmaya teşebbüs etmesine ve hadis rivayeti noktasında hicrî I. asrın ortalarına kadar süregelen güven ortamının zedelenmesine sebep olmuştur. Zira -istisnaları olmakla birlikte- sahâbe ve tâbiûn, hadislerin sağlıklı bir şekilde rivayet edildiğinden şüphe etmemiş ve hatta rivayetin güvenilirliğinin sorgulanması Enes b. Mâlik (ö. 93/711) gibi bazı sahabîlerin tepki göstermesine yol açmıştır. Tâbiûn neslinin önde gelen isimlerinden İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) hadis tarihinde sened araştırmasına *fitne* ile başlandığına yönelik ifadeleri ve hakkında farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte söz konusu fitnenin Hz. Osman'ın şehadetiyle yaşanan karışıklıklar olduğu yönündeki hâkim görüş, isnad sisteminin başlangıç tarihi ile ilgili ipucu vermektedir. Buna bağlı olarak hicrî I. asrın sonlarına doğru isnadın artık hadislerin ayrılmaz bir parçası hâline geldiğini söylemek mümkündür. Söz konusu durum senedde yer alan râvilerin birtakım kriterler çerçevesinde araştırmaya tabi tutulmasını mecbur kılmıştır. Böylelikle rivayetlerin kabul ya da reddine doğrudan etki edecek cerh ve ta'dîl faaliyetleri başlamıştır.

Hicrî II. yüzyıla gelindiğinde bir önceki asırda başlayan râvi ve sened araştırması dolayısıyla cerh-ta'dîl ilmi artık sistemleşmeye başlamıştır. Hadis ilminin altın çağı olarak kabul edilen hicrî III. asırda *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere birçok eserin kaleme alınması rical literatürünün de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Müstakil hadis rivayetinin nispeten azalıp bir önceki dönemde telif edilen kitapların rivayet edildiği hicrî IV. asırda ise cerh-ta'dîl alanında da bir dönüşüm yaşanmıştır. Şöyle ki münekkitler, genellikle karşılaşmadıkları râviler hakkında önceki münekkitlerin yaptıkları değerlendirmeleri kendilerine has üslupları ile bir araya getiren eserler ortaya koymuşlardır. İsmail Kurt'un *Hicrî*

Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi isimli kitabı da söz konusu dönüşümü ele almaktadır.

İsmail Kurt'un eseri, yazarın 2020 yılında Yavuz Köktaş'ın danışmanlığında tamamladığı *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-* başlıklı doktora tezine dayanmaktadır. İlk kez 2020 yılında Cinius Yayınları tarafından yayımlanan tez, 2025 yılında Kitap Dünyası Yayınları tarafından ikinci kez basılmıştır. Esas olarak İbn Hibbân (ö. 354/965) ile İbn Adî'yi (ö. 365/976) hem birbirleri hem de kendilerinden önceki ulema ile karşılaştıran eser giriş, içerisinde birçok alt başlığı barındıran üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan müteşekkildir. Cerh-ta'dîl ilminin ilk dört asırdaki oluşum safhalarının kısaca ele alındığı giriş kısmında, eserin çerçevesine dair yeterli bilgi bulunmaktadır. Her biri sahasında önemli bir yere sahip iki âlim ile hicrî II. ve IV. asırların kıyaslanacağının belirtilmesi ve konunun daha iyi anlaşılması için istatistiksel verilerin de sunulacağının ifade edilmesi, okuyucuyu kitabın asıl bölümlerine hazırlayıcı niteliktedir. "4./10. Asır Ricâl Tenkidi" başlığını taşıyan birinci bölümde İbn Hibbân ve İbn Adî'nin hayatı ve eserlerinin tanıtımı ile râvi tenkit metotlarının incelenmesinin ardından mevzubahis âlimlerin özelinde dönemin cerh-ta'dîl uygulamaları tasvir edilmiş; "2./8. Asır Ricâl Değerlendirmelerinin 4./10. Asra İntikali ve Her İki Asrın Mukayesesi" isimli ikinci bölümde her iki âlimin de kendilerine takaddüm eden ulemaya ait değerlendirmelere ulaşma yolları incelenerek müstakil başlıklar altında bu ulema ile kıyaslamaları yapılmış; üçüncü ve son bölüm olan "4./10. Asırda Kullanılan Cerh-Ta'dîl Lafızları" başlığı altında da dönemin tenkit ıstılahları tahlil edilmiştir. Çalışmada grafik ve tabloların kullanılması, bilginin görselleştirilmesinin önemsendiğine işaret etmektedir. Ayrıca sekiz tablo ve yirmi şekil için özel başlıklar açılması ve bunların kitabın içindekiler kısmında yer alması da okuyucuya takip kolaylığı sağlamaktadır.

Birinci bölüm İbn Hibbân ve İbn Adî'nin biyografileri ile başlamaktadır. Âlimlerin aile bilgisi, yaşadıkları/ilim tahsil ettikleri bölgeler ve hoca-talebe ilişkileri hakkında malumatların verildiği bu kısım, söz konusu âlimlerin eserlerini anlama noktasında temel oluşturmaya yardımcı olacak mahiyettedir. Aynı zamanda iki isme yönelik birtakım tenkitler birinci bölümde ele alınmışsa da İbn Hibbân'la ilgili tenkitlere çeşitli cevaplar veren yazar, Zehebî'nin (ö. 748/1348) İbn Adî hakkındaki "… fakat onda lahn var" tenkidini ise cevapsız bırakmıştır. Bu konuların akabinde rical literatürünün temel kaynakları arasında sayılan *Kitâbü'l-Mecrûhîn* ile *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* isimli eserler tanıtılmış ve ardından bu eserlerin hicrî IV. asırdan önceki dönemlerde yazılmış bazı kaynaklarla mukayesesi yapılmıştır. Söz konusu kaynaklar Buhârî'nin (ö. 256/870) 418 râvi hakkında kısa değerlendirmeleri ihtiva eden *Kitâbü'd-Duafâi's-sagīr*'i; Cüzcânî'nin (ö. 259/873) râviler hakkındaki değerlendirmelerini genellikle

itikadî açıdan ele aldığı *Ahvâlu'r-ricâl*'i; Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) aslında müstakil bir eser olmayıp talebesi Berzeî'nin (ö. 292/905) sorularına verdiği cevaplardan derlenen ve 382 râvinin değerlendirildiği *Duafâ*'sı ile Nesâî'nin (ö. 303/915) *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*'idir.[1] Genel itibarıyla râviler hakkında kısa ifadeler ile değerlendirmelerin yapıldığı ve rivayetlerine pek yer verilmeyen bu eserlere kıyasla Ukaylî'nin (ö. 322/934) *Kitâbü'd-Du'afâi'l-kebîr*'i ile İbn Hibbân ve İbn Adî'nin söz konusu eserleri daha kapsamlı, örneklerin bolca yer aldığı, detayların gerekçelendirilerek sunulduğu kitaplar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu durum da çalışmanın ana teması olan hicrî IV. asırdaki değişimi somut bir şekilde göstermektedir.

İbn Hibbân ve İbn Adî'nin râvilerin adâlet ve zabtına dair değerlendirmelerini hangi yöntemlerle tespit ettikleri, çalışmanın birinci bölümünün bir diğer konusudur. İbn Hibbân, yalancılıkla itham edilen râvilerin belirlenmesinde önceki dönem münekkitlerinden aktarılan değerlendirmelere başvurma, siyer kaynaklarından yararlanma, râvi ile hocasının likā imkanını tespit etme, metin-muhteva tenkidi yapma, nakledilen hadisi senedde yer alan hocanın diğer rivayetlerine arz etme ve aktarılan rivayeti kendi oluşturduğu nüshası içinde arama gibi yöntemleriyle ön plana çıkmıştır. Otuz babdan oluşan mukaddimesinin yirmi beş babını yalan konusuna ayıran İbn Adî ise yalancı râvinin tespitinde yine rical bilgilerine başvurmuş ayrıca rivayetleri doğruluğu tescillenmiş bilgilere kıyas etmek suretiyle yalanı tespit etmeye çalışmıştır. Rivayet nüshalarını incelemek, hadisi geçtiği iddia edilen nüshada aramak, rivayetlerin muhteva bakımından Hz. Peygamber tarafından dile getirilmesi/uygulanmasının muhal olup olmadığını incelemek ve hadis hırsızlığını -ki bunun türleri de birer birer ele alınmıştır- tespit etmek İbn Adî'nin takip ettiği diğer metotlardır. Bid'at, her iki âlime göre de kişinin propagandacı olması ve bunun da kendisini yalana sürüklemesi gündeme geldiğinde adâleti zedeleyen bir faktör olmaktadır. Fısk ve cehâlet konularında takip edilen yöntemler de aynı şekilde müstakil başlıklar altında ele alınmış ve âlimlerin bu kavramları tanımlamaları, râvileri fısk ve cehâlet üzerinden tenkit edip etmedikleri gibi konulara yer verilmiştir. Yazar, İbn Hibbân ve İbn Adî'nin râvilerin zabtlarını tespit etme usullerinden de bahsetmiş ve hem adâlet hem de zabtla ilgili her bir başlığın altında yeterli miktarda örnek vererek âlimlerin menhecinin daha iyi anlaşılmasını hedeflemiştir.

İsmail Kurt birinci bölümün son kısmında *Kitâbü'l-Mecrûhîn* ve *el-Kâmil*'de yer alan ilk iki yüz râvi hakkındaki değerlendirmeleri grafik üzerinde göstermiştir. Söz konusu grafiğe göre aynı çağda yaşayan iki münekkit âlimin râvi değerlendirmelerinde %85 oranında benzerlik, %15 oranında da farklılık

1 Yazar, Nesâî'nin eserinin ismini açıkça zikretmemektedir (bk. s. 31).

bulunmaktadır. Böylece hicrî IV. asrın cerh-ta'dîl hükümlerinin büyük ölçüde birbirleriyle tutarlı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu tutarlılık, örnekler üzerinden somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Öte taraftan farklılıkların mevcudiyeti de cerh-ta'dîlin içtihadî yönünü teyit etmektedir.

Bir ilim dalına vâkıf olabilmek için o ilmin oluşum aşamaları arasındaki bağın keyfiyetini tespit etmek gerekir. Bu bağlamda Kurt, eserin ana konusunu teşkil eden ikinci bölümde hicrî IV. asrın, hicrî II. ve III. asırlarla olan münasebetini ele alarak İbn Hibbân ve İbn Adî'nin bilgiye ulaşma serüvenini Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) ait değerlendirmeler üzerinden râviler ve tahammül-edâ sîgalarını inceleyerek ortaya koymaya çalışmıştır. Verilen bilgilerin grafikler aracılığıyla görselleştirildiği bu bölümde, yukarıda isimleri zikredilen ulemaya ait rical değerlendirmelerinin hangi râviler ve tarikler üzerinden hicrî IV. yüzyıla ulaştığı tespit edilmiştir. Buna göre münekkit değerlendirmeleri genellikle medar sayılabilecek bazı isimlerde toplanmıştır. Ayrıca verilen örnekler tahammül ve edâ sîgalarının, bilginin aktarım yolları ile ilim meclislerinin mahiyetine dair önemli ipuçları taşıdığını da göstermektedir.

Cerh-ta'dîl ilminin aynı râviler üzerinden dönemsel kıyaslamasının yapıldığı ikinci kısımda İbn Hibbân ve İbn Adî'nin ricale dair verdiği hükümler, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Ali b. Medînî'nin (ö. 234/849) değerlendirmeleri ile karşılaştırılmış ve böylece okuyucunun, ulema arasındaki ittifak ve ihtilaf noktalarını görmesi hedeflenmiştir. Örneğin Şu'be b. Haccâc ile İbn Adî, 42 râvi üzerinden mukayese edilmiş ve bu iki ismin 28 râvi (%67) hakkında aynı, 14 râvi (%33) hakkında farklı hüküm verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Sayısal verilerle yetinmeyen yazar, hakkında ihtilaf edilen râvileri ayrıca araştırmaya tabi tutmuş ve böylelikle âlimlerin farklı düşünme sebeplerini de sıralamıştır. İbn Hibbân ve İbn Adî'nin dört âlim ile toplamda sekiz ayrı mukayesesi yapılırken mezkûr dört âlimin, tenkide tabi tuttukları râviler hakkındaki ifadelerinin çoğunlukla rivayet ehliyetlerine dair olduğu ve bu tabirlerin de genellikle açıklayıcı nitelik taşımadığı görülmüştür. İbn Hibbân ve İbn Adî'nin ise -mütekaddim ulemanın değerlendirmelerine yer vermekle birlikte- râvilerin rivayetlerindeki isabet ve hatayı da açık ifadelerle ortaya çıkarma gayretinde oldukları tespit edilmiştir. *Kitâbü'l-Mecrûhîn* ile *el-Kâmil* kıyaslandığında İbn Adî'nin, hem zikredilen dört âlimin hem de onlardan önceki ulemanın değerlendirmelerini eserine alması bakımından, İbn Hibbân'ı geçtiğini söylemek mümkündür. Rical ilminin belli standartları olsa da sonraki dönem âlimlerinin mütekaddim ulemadan ayrıldığının örnekler üzerinden açıklandığı bu bölüm, eserin önemli noktalarından biridir.

Kitâbü'l-Mecrûhîn ve *el-Kâmil* eserleri üzerinden İbn Hibbân ile İbn Adî'nin

kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarının tahlil edildiği üçüncü ve son bölümde, hicrî IV. asırda tenkit terimleri noktasında da bir ilerlemenin kaydedildiği ve mütekaddim ulemanın müktesebatından istifade edilmekle birlikte yeni bir sistemin oluşturulduğu, örnekler üzerinden anlatılmıştır. İlk üç asırda tenkit manası taşıyan ifadelerin, daha ziyade "Ebân b. Ebî Ayyâş'tan nakilde bulunulacağına merkebin bevlini içeyim." ve "Sabredemediğim şeyler rivayet ediyor." örneklerindeki gibi teşbih ağırlıklı olup günlük yaşamda da kullanılan sözler olmasına karşılık hicrî IV. asırda yeni tabirlerin de üretilmesiyle birlikte artık özgün bir terminolojinin geliştirildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca râviler ile birlikte rivayetlerin de incelemeye tabi tutulması bu çağın öne çıkan uygulamalarından biri olmuştur. Nitekim nihaî hükümler, ilk üç asır münekkitlerinden aktarılan bilgilerle birlikte rivayetlerin de araştırılması neticesinde verilmiştir. Her iki eser, isimlerinden de anlaşılacağı üzere çoğunlukla cerh edilmiş râvilerden müteşekkil olduğundan, çalışmada genellikle cerh lafızlarına yer verilmiştir. Ancak (özellikle *Kitâbü'l-Mecrûhîn*'de) ta'dîle dair lafız kullanımının örnekleri de az olmakla birlikte mevcuttur. İbn Hibbân'ın râvilerin "deccâl, fâsık, kezzâb, yesriku'l-hadîs" gibi adâlet ve "kesretü'l-hata, müfritu'l-hata,[2] kesîrü'l-ihtilât" gibi zabt yönlerini niteleyen ifadeleri için müstakil başlıklar açılmış ve her bir başlığın altında yeterli miktarda örneklerle bu tabirlerin hangi manalarda kullanıldığına dikkat çekilmiştir. *Sadûk* tabiri, esasında râvinin doğruluğuna delâlet etse de bu şekilde nitelenen râvilerden bazılarının İbn Hibbân tarafından hata, vehm, ihtilât, rivayetler arasında münker nakillerin yer alması ve hafıza bozukluğu gibi kusurlarla birlikte zikredildiği de gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husustur. Hem râvi hem de rivayet değerlendirmelerinde kullanıldığından dolayı *münker* lafzı da ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. İbn Hibbân bazı ifadeleriyle râvinin ya doğrudan ya da dolaylı olarak terk edilmesi gerektiğine de işaret etmiştir. Gerek zikredilen bu kısımlardan herhangi birine gerekse bunlar dışında kalan diğer bazı cerh ifadelerine dahil olabilecek her bir kullanım için *Kitâbü'l-Mecrûhîn*'den örnekler verilerek konunun pekiştirilmesi sağlanmıştır.

Son bölümün ikinci kısmı İbn Adî'nin kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarına ayrılmıştır. Râvileri, zayıf olduğuna dair üzerinde icmâ olanlar ile hakkında ihtilaf edilenler şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutan İbn Adî, öncelikle bahse konu olan râvi hakkında mütekaddim ulemanın değerlendirmelerine yer vermiş, ardından bu râvinin bazı rivayetlerini ve bu rivayetlerdeki kusurları incelemiş, son olarak da kendi kanaatini belirtmiştir. İsmail Kurt bu bölümde gerek cerh gerekse ta'dîle yönelik ifadelerin bağlamından koparılarak ele alınması durumunda araştırmacının yanılabileceğini yine muhtelif örnekler üzerinden

2 Yazarın tespitine göre bu ifade ilk defa İbn Hibbân tarafından kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. s. 239.

göstermeye gayret etmiştir.

Titiz bir çalışmanın neticesinde ortaya çıkan bu eser, konuların genel itibarıyla başlıklar halinde tekrar edilip önemli görülen bazı noktalara değinildiği sonuç bölümüyle nihayete ermektedir. Tez, rical ilmine dair çalışmalar yapan araştırmacılar için, belli dönem ve isimler hakkındaki bilgileri bir arada vermesi ve yeni konulara yönlendirme potansiyeline sahip olması bakımından oldukça faydalıdır. Cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin hicrî IV. asra ulaşmasını sağlayan rivayet zincirlerinin detaylı analize tabi tutularak, şöhret bulamamış bazı râvilerin eserlerinin ilim dünyasına kazandırılması ve yine bu asır münekkitlerinin rıhleleri çerçevesinde dönemin ilim merkezlerinin farklı yönlerden ele alınması yazarın araştırmacılara sunduğu teklifler arasındadır ve alandaki boşluğu dolduracak niteliktedir. İsmail Kurt, hem klasik hem de muasır çalışmalara bolca atıf yaparak okuyucunun literatüre hâkimiyetini sağlamaya çalışması, mukayeseleri objektif bir şekilde yürütmesi ve bilginin kalıcılığını temin etmek adına tablo ve grafikleri kullanması bakımından lisansüstü çalışmalar yapan araştırmacılara örneklik teşkil etmektedir.

Muhammed Fatih Yazar

(Yüksek Lisans Öğrencisi, Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
orcid.org/0000-0002-1999-7838)